

Olga Wesołowska
Uniwersytet Łódzki

ŻYCIE PO ŻYCIU. REPREZENTACJE ŻYDÓW (OCALAŁYCH I KOLEJNYCH POKOLEŃ) WE WSPÓŁCZESNYM KINIE NIEMIECKIM I AUSTRIACKIM – ZARYS PRACY DOKTORSKIEJ

Kontekst historyczny

Rok 2021 jest dla mniejszości żydowskiej w Niemczech szczególnie ważny ze względu na obchody jubileuszu 1700-lecia historii Żydów w Niemczech i towarzyszące im liczne wydarzenia. Natomiast w Austrii pod koniec 2020 roku uchwalono ustawę o ochronie żydowsko-austriackiego dziedzictwa kulturowego. W ten sposób oba kraje starają się pokazać, jak duże znaczenie ma dla nich społeczność żydowska, która po zakończeniu II wojny światowej mogła się przecież nie odrodzić w tej części Europy. Przed wybuchem wojny Żydzi odgrywali ważną rolę w życiu społecznym, gospodarczym oraz kulturalnym zarówno w Austrii, jak i Niemczech. Szoa całkowicie zmieniło ich sytuację. Niewielu Ocalałych chciało pozostać w Europie. Powszechnym zjawiskiem była migracja do USA oraz nowo powstałego państwa Izrael. Dzisiaj Austria i Niemcy celebrują tradycję, a także kulturę mniejszości żydowskiej, którą w pewnym stopniu udało się odbudować. Nie można jednak zignorować faktu, że oba państwa zmagają się z nasilającymi się nastrojami antysemitycznymi¹.

Działania oficjalnie podejmowane przez władze powodują, że łatwo odnieść mylne wrażenie i uznać sytuację Żydów po wojnie w Austrii i Niemczech za podobną. Wiele wydarzeń i okoliczności wpłynęło na zbliżony sposób postrzegania mniejszości żydowskiej w tych krajach. Christina Hainzl podkreśla znaczenie konfliktu na Bliskim Wschodzie (Pekler, Wachtel 2019: 19). Trzeba jednak

¹ Antysemityzm w obu krajach coraz częściej przyjmuje formę aktów przemocy. Pokazał to zamach na synagogę w Halle w 2019 roku, a także atak na rabina w Wiedniu w 2020 roku.

wyraźnie zaznaczyć: na życie Żydów w Austrii i Niemczech po 1945 roku decydujący wpływ miała polityka danego kraju (przede wszystkim polityka historyczna). Zarówno Austria, jak i Niemcy musiały skonfrontować się z kwestią odpowiedzialności za zbrodnie hitlerowskie. Podczas gdy RFN² po wojnie zmagala się przede wszystkim z piętnem oprawcy i presją „odkupienia win”, Austria przyjęła rolę „pierwszej ofiary”, uznając *Anschluss* z 1938 roku za formę agresji Hitlera. Podstawę do tego dała m.in. deklaracja moskiewska z 1943. Okres 1938–1945 w austriackim dyskursie publicznym przez wiele lat był przedstawiany jako czas okupacji oraz nazistowskich prześladowań (Uhl 2001: 19–34). Dyskusja o wyjątkowości Holokaustu była przez wiele lat praktycznie niemożliwa, ponieważ według mitu tożsamościowego II Republiki wszyscy Austriacy byli ofiarami. Tragedia Żydów została więc zrównana z doświadczeniem wojennym wszystkich pozostałych obywateli tego kraju, na co zwracają uwagę Ruth Wodak oraz Rudolf de Cillia (2007: 323). W Niemczech debaty o tym, kto jest ofiarą, a kto winnym, miały inny przebieg. Lata powojenne nie sprzyjały rozliczeniom z nazizmem, gdyż skoncentrowano się na gospodarczym cudzie ery Adenauera. Nie bez znaczenia był też powojenny eskapizm oraz „niezdolność do żałoby”, opisywana przez Margarethe i Aleksandra Mitscherlichów (Saryusz-Wolska 2009: 9). Jednak już na przełomie lat 60. i 70. polityka historyczna Niemiec Zachodnich zaczęła się zmieniać. Ogromny wpływ na debatę o hitlerowskiej przeszłości w RFN miały wydarzenia roku 1968 i postulaty strajkujących studentów, którzy domagali się rozliczenia pokolenia ojców. W takiej atmosferze kształtowała się nowa polityka pamięci, którą prowadził kanclerz Willy Brandt. Jej symbolem stało się słynne ukłęknięcie polityka przed pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie w 1970 roku. Natomiast w latach 80. – jak zauważa Magdalena Saryusz-Wolska (2009: 12) – niemiecką debatę rozliczeniową zdominowały takie sformułowania jak „Holokaust” czy „ostateczne rozwiązanie”. Znaczącą rolę w tym procesie odegrał m.in. spór historyków (*Historikerstreit*), który w centrum zainteresowania postawił pytanie o wyjątkowość Holokaustu i jego znaczenie dla niemieckiej tożsamości. Tymczasem w Austrii aż do afery Waldheima w 1986 dominowała narracja opierająca się na micie „pierwszej ofiary Hitlera”. Dopiero w roku 1991

² W tym kontekście niezbędne wydaje się także rozróżnienie pomiędzy retoryką Niemiec Zachodnich i Wschodnich. W NRD ze względów politycznych nie doszło do prawdziwego rozliczenia się z nazizmem. Według propagandy w czasie dyktatury SED naziści żyli tylko na Zachodzie, więc konfrontacja ze zbrodniami II wojny światowej nie wydawała się konieczna. Przekaz ten wzmacniano, podkreślając antyfaszystowskie postawy komunistów. Żydom zarzucano bierność i brak zaangażowania w antyfaszystowski ruch oporu, jednocześnie przypisując im winę za własny los i podważając/kwestionując wyjątkowość Holokaustu. Dopiero upadek muru berlińskiego umożliwił włączenie do niemieckiej debaty o winie również głosy ze wschodniej części kraju.

kanclerz Franz Vranitzky oficjalnie przyznał, że Austria również ponosi odpowiedzialność za zbrodnie nazistowskie, zaś trzy lata później ówczesny prezydent, Thomas Klestil, podczas wizyty w Izraelu mówił o udziale Austriaków w tragedii narodu żydowskiego.

Tak prowadzona polityka historyczna wpłynęła na realną sytuację mniejszości żydowskiej po II wojnie światowej w Niemczech i Austrii. Można uznać, że niemiecka próba „zadośćuczynienia” leżała u podstaw decyzji rządu tego kraju, aby osoby pochodzenia żydowskiego migrujące z republik byłego ZSRR były przyjmowane jako uchodźcy (tzw. *Kontingentflüchtlinge*)³. Dzięki temu społeczność żydowska znacznie się powiększyła. Inaczej wyglądała sytuacja w Austrii. Noblista Eric Kandel w przemowie z okazji otwarcia muzeum *Haus der Geschichte* w Wiedniu nazwał swoją ojczyznę państwem bez Żydów, nawiązując do tytułu powieści Hugo Bettauera⁴. Kandel powoływał się przy tym na statystyki, według których żydowska mniejszość w Niemczech to około 18% społeczności przed rokiem 1933, natomiast w Austrii stanowi ona jedynie 3,4% ówczesnej populacji. Jednocześnie ubolewał nad tym, że w jego ojczyźnie nie stworzono żadnego programu, który przywróciłby żydowskie życie (Kandel 2018).

Problem badawczy

Debata dotycząca II wojny światowej i Holokaustu przebiegała więc w Niemczech i Austrii odmiennie, co znacząco wpłynęło na życie żydowskiej społeczności po wojnie. W tej perspektywie istotne wydaje się pytanie o to, czy – i ewentualnie jak – oficjalny dyskurs narodowy wpłynął na wizerunki Żydów (Ocalonych oraz kolejnych pokoleń) we współczesnym kinie austriackim i niemieckim. Właśnie to zagadnienie stoi w centrum zainteresowania planowanej rozprawy doktorskiej. Podstawowe pytanie badawcze dotyczy tego, czy w tych dwóch krajach filmowe obrazy Żydów powstawały pod wpływem specyficznej polityki historycznej przez nie uprawianej, a będącej wynikiem konieczności przyjęcia odpowiedzialności za zbrodnie wojenne oraz rozliczenia się z nimi. Na ile to, co pokazywane jest w filmach, odpowiada oficjalnym stanowiskom tych państw wobec tragedii

³ Uchodźcy z byłego bloku wschodniego „wzmocnili” również społeczność żydowską w Austrii, ale nie w aż takim stopniu jak w Niemczech.

⁴ Chodzi o powieść *Die Stadt ohne Juden*, która została również sfilmowana w 1924 roku. Film uchodził za zaginiony aż do 2015 roku.

Holokaustu, a także wobec mniejszości żydowskiej zamieszkującej je po wojnie? Może jednak filmy powstające od lat 90. zawierają potencjał subwersywny?

Przykłady z kinematografii Niemiec i Austrii stanowią ciekawy materiał badawczy do analizy komparatystycznej. Ta z kolei pozwoli odpowiedzieć na pytanie, na ile różna retoryka debaty o nazizmie i Zagładzie kształtuje filmowe reprezentacje Żydów – Ocalałych z Holokaustu i ich potomków. Konieczne będzie zwrócenie uwagi na ewentualne różnice i podobieństwa między filmami z Austrii i Niemiec. Takie porównanie daje także szansę na uchwycenie schematów, które mogą pojawić się w portretowaniu społeczności żydowskiej w filmie. Trzeba również zaznaczyć, że materiał badawczy będą stanowić zarówno produkcje fikcjonalne, jak i kino dokumentalne, co sprawia że ich analiza będzie wymagała zastosowania odrębnych metod i narzędzi analitycznych, uwzględniających ich odmienność genologiczną.

Metodologia badań

Podstawy metodologiczne tej pracy tworzą przede wszystkim teorie z zakresu studiów nad pamięcią oraz badań postkolonialnych. Kluczową rolę w badaniach będzie odgrywała analiza materiału audiowizualnego bazująca na warsztacie filmoznawczym. Wykorzystam przede wszystkim analizę neoformalną, ale także kontekstualną. Uwzględnię też recepcję filmów – opierając się na materiałach prasowych i źródłach internetowych.

Badając filmowe reprezentacje Żydów po Szoa, trzeba uwzględnić dwa ważne aspekty: pamięć o Zagładzie oraz antysemityzm⁵. W analizach reprezentacji żydowskich bohaterów w filmach pomocne może okazać się także rozróżnienie między pamięcią indywidualną, komunikacyjną oraz kulturową (w oparciu m.in. o publikacje Jana i Aleidy Assmann) (Assmann 2013: 39–57). Będzie to szczególnie istotny aspekt w procesie analizy i interpretacji tych dzieł filmowych, które podejmują temat relacji osób z pokolenia Ocalałych z ich dziećmi bądź wnukami, a więc członkami pokoleń, dla których Holokaust nie jest składową pamięci indywidualnej, gdyż urodzili się już po wojnie. W tym kontekście niezbędne jest przywołanie kategorii postpamięci zaproponowanej przez Marianne Hirsch (2008: 103–128). Dzięki tej koncepcji można opisać pamięć przedstawicieli powojennego pokolenia Żydów, którzy zostali obciążeni traumami rodziców.

⁵ Konieczne będzie też zwrócenie uwagi na postawy filosemickie.

W rozdziałach poświęconych kontekstowi społeczno-politycznemu w Niemczech oraz Austrii odwoływać się będę do takich pojęć jak polityka pamięci czy zwrot pamięciowy. Niezbędne będzie także wskazanie różnicy między pamiętaniem (formami odniesienia do przeszłości) (Dziuban 2014: 351) oraz upamiętnianiem (czyli kulturowo-społecznymi praktykami uobecniania minionych wydarzeń przez społeczność, utrwalającą w ten sposób własną tożsamość) (Napiórkowski 2014: 509). Na czas, o którym piszę, przypada tzw. *memory boom*. Wpłynął on na refleksję o Zagładzie i sposoby jej upamiętniania, m.in. w formie pomników należących do sfery pamięci funkcjonalnej. Tłumaczy to konieczność przywołania – za Aleidą Assmann – takich pojęć jak pamięć funkcjonalna i magazynująca (Assmann 2013: 58–88). Polityka pamięci w Austrii oraz Niemczech wpływa na stosunek ich społeczeństw do Żydów, często postrzeganych przez pryzmat tragicznych wydarzeń II wojny światowej i traktowanych w kategoriach ofiary.

Kluczowe dla rozwinięcia tematu jest również ustalenie, na ile reprezentacje Żydów oraz ich wspomnień to indywidualne historie, a na ile reprodukcje tego, co w Niemczech i Austrii mieściło się w obszarze pamięci zbiorowej. Pomocne w tym wypadku będzie zwłaszcza odwołanie się do koncepcji społecznych ram pamięci w rozumieniu Maurice'a Halbwachsa. Francuski socjolog sformułował tezę, że pamięć indywidualna pozostaje pod wpływem zbiorowości (Halbwachs 2008). Jego teoria zostanie zweryfikowana w procesie analizy filmów, w których pamięć bohaterów nie mieści się w społecznych ramach, na skutek czego następuje demitologizacja rzeczywistości w rozumieniu Rolanda Barthesa. Pozwoli to na ujawnienie konfliktów między różnymi rodzajami pamięci, szczególnie ważnych i wyraźnych w Austrii. Użyteczna dla pracy będzie też Foucaultowska koncepcja przeciw-pamięci (Bojarska, Solarska 2014: 396–402), którą chętnie wykorzystuje przywołana wcześniej krytyka postkolonialna do mówienia o pamięci i doświadczeniach mniejszości.

Teorie z obszarów studiów postkolonialnych będą szczególnie przydatne w rozważaniach na temat antysemityzmu. Punkt wyjścia wyznacza tu sztandarowe dzieło studiów postkolonialnych, jakim jest *Orientalizm* Edwarda W. Saida. Autor formułuje w nim teorię dotyczącą sposobu kreowania przez Zachód wizerunku Orientu – krainy egzotycznej, niebezpiecznej (często też zacofanej), ale równocześnie fascynującej i pociągającej (Said 2002). Koncepcja Saida pozwoli przyrzeć się bliżej procesowi egzotyzacji społeczności żydowskich w niektórych filmach. Można też tę teorię połączyć z dekonstrukcją stereotypów (np. mitu „pięknej Żydówki”). Dla myśli Saida ważna jest opozycja „my-oni”, na której bazuje antysemicka propaganda. Aby zrozumieć fenomen współczesnego antysemityzmu, potrzebne będzie odwołanie się do teoretyków, którzy zajmowali się tym problemem. Opierając się na pracach z zakresu filozofii oraz socjologii

(takich autorów jak m.in.: Theodor Adorno, Max Horkheimer, Jean-Paul Sartre, Hannah Arendt, Zygmunt Bauman) wyjaśnię, czym antysemityzm różni się od innych form dyskryminacji, szczególnie od rasizmu. Rozważania na temat antysemityzmu zostaną wpisane w niemiecki oraz austriacki kontekst polityczny, a także połączone z refleksją na temat roli mediów audiowizualnych w powielaniu antysemickich przekonań i stereotypów.

W pracy poruszone zostaną zagadnienia związane z funkcjonowaniem w społeczeństwie Innych i Obcych. Istotne będzie zwrócenie uwagi na cielesność bohaterów żydowskich i tzw. *Jewish difference*, co pozwoli odpowiedzieć na pytanie, na ile analizowane filmy przybliżają widzom kulturę żydowską, a na ile podkreślają Inność bohaterów. Teorie postkolonialne posłużą także refleksji nad tożsamością Żydów w Niemczech i Austrii, na którą wpływa nie tylko tradycja judaizmu, ale również kultura i obyczaje kraju, w którym żyją (często w mieszanym rodzinach); znaczące są tu także procesy globalizacyjne. Przywołana zostanie m.in. myśl Homiego Bhabha dotycząca hybrydowości (Bhabha 2010). Teoria ta opiera się na odrzuceniu modelu czystych, zamkniętych, hegemonicznych kultur na rzecz zdolności do naruszania podziałów oraz granic. Ta koncepcja będzie pomocna przy analizie filmów portretujących bohaterów, którzy funkcjonują na styku kultury żydowskiej i niemieckiej bądź austriackiej. Istotne będzie odwołanie się do takich pojęć jak: multikulturowość, interkulturowość czy transkulturowość. Szczególnie ważne będzie definiowanie transkulturowości w ujęciu Wolfganga Welscha, ponieważ koresponduje z postrzeganiem współczesnej kultury jako hybrydy (Welsch 2009: 39–65).

Sięgnę też do publikacji z zakresu filmoznawstwa, aby – między innymi – przyjrzeć się narracji omawianych dzieł. W przypadku filmów, które odnoszą się do przeszłości, ważne wydaje się zwłaszcza pojęcie narracji historycznej. Tworzą one bowiem obraz przeszłości, ale i odzwierciedlają świadomość historyczną (Garczewska, Garczewski 2015: 22–26). Warto więc zadać pytanie, jakie obrazy żydowskiego życia po 1945 roku proponuje kinematografia niemiecka i austriacka, gdy odwołuje się do historycznych wydarzeń, np. do okresu powojennego albo do momentów, kiedy podjęte zostały ważne polityczne decyzje, takie jak przyjęcie żydowskich migrantów z ZSRR (w przypadku Niemiec). Ponadto, zajmując się narracją filmową, trzeba zastanowić się, jak wpływa ona na stosunek do bohaterów. Istotne będzie pytanie o to, czy i w jaki sposób filmy starają się budować bliskość widzów z żydowskimi bohaterami oraz wzbudzać do nich sympatię. Przyjrzę się więc procesom projekcji-identyfikacji, odnosząc się m.in. do koncepcji „zszywania” (*suture*) Jean-Pierre’a Oudarta (1992: 19–32).

Konieczne jest też zbadanie tego, jak na reprezentacje Żydów w kinie wpływają np. gatunki filmowe. Żydowscy bohaterowie często pojawiają się w mediach. Czy ukazanie ich wad w prześmiewczy sposób oraz bazowanie na

stereotypach można wyjaśnić/usprawiedliwić specyfiką konwencji gatunkowej? Czy w filmach należących do innych gatunków nie pojawiają się stereotypowe przedstawienia Żydów? Na ile – w przypadku komedii tworzonych przez niemieckich/austriackich Żydów – można mówić o autoironii charakterystycznej dla tzw. żydowskiego humoru? Natomiast w przypadku kina dokumentalnego ważne będzie zwrócenie uwagi na to, jakie typy dokumentalizmu reprezentują. Czy zachodzą zależności między nimi a sposobem portretowania Żydów? Z kolei w przypadku reżyserów, którzy wielokrotnie ukazują Ocalałych oraz powojenne pokolenia ich potomków (np. Ruth Beckermann), potrzebne będzie szersze spojrzenie na ich dorobek artystyczny. Pozwoli to uwzględnić np. poetykę ich twórczości i jej ewentualny wpływ na reprezentacje Żydów w ich dziełach.

Uzasadnienie wyboru tematu

Temat planowanej rozprawy doktorskiej nie został jeszcze opisany w polskim filmoznawstwie. W pracach z obszaru niemieckojęzycznego również brakuje ujęcia komparatystycznego, uwzględniającego przykłady z kinematografii austriackiej i niemieckiej. Istnieją wprawdzie publikacje dotyczące żydowskich bohaterów w kinie niemieckim po wojnie⁶, ale w przypadku Austrii temat ten jest dużo mniej popularny. Warto też zauważyć, że wiele pisze się o filmach przedstawiających Holokaust. Istnieją także opracowania dotyczące obrazów Żydów w kinie przedwojennym, które podążają za Kracauerowską teorią o przeczuciu nazizmu w filmach z tego okresu (Kracauer 2009), bądź też ją rewidują⁷. Zwrócenie uwagi

⁶ Tematem tym zajmuje się np. Lea Wohl von Haselberg w książce *Und Nach Dem Holocaust? Jüdische Spielfilmfiguren im (west-)deutschen Film und Fernsehen nach 1945*.

⁷ Ważnym wydarzeniem w debacie o reprezentacji Zagłady w mediach audiowizualnych była emisja serialu *Holocaust: The Story of Family Weiss*, [Holocaust, 1978], który w Austrii i Zachodnich Niemczech wyemitowano w 1979 roku. Rozpoczął on dyskusję dotyczącą nie tylko rozliczenia z nazizmem i zbrodniami wojennymi, ale też sposobami reprezentacji Zagłady w filmie. Kolejne debaty wywołały takie filmy jak *Schindler's List* [Lista Schindlera, 1993] Stevena Spielberga czy *La vita è bella* [Życie jest piękne, 1997] Roberto Benigniego. Publikacje na ten temat można znaleźć zarówno w polskim, jak i światowym piśmiennictwie filmoznawczym, przykładowo: książka Bartosza Kwiecińskiego *Obrazy i klisze. Między biegunami wizualnej pamięci Zagłady* (Kraków 2012) lub Tomasza Łysaka *Od kroniki do filmu posttraumatycznego – filmy dokumentalne o Zagładzie* (Warszawa 2016). Na gruncie niemieckojęzycznym można by wymienić np. tom pod redakcją Waltraud Wende *Der Holocaust im Film. Mediale Inszenierung und*

na los Ocalałych oraz ich potomków to odmienne ujęcie problemu filmowych reprezentacji Żydów. Jego oryginalność, w moim przekonaniu, wynika z odwołania się do teorii zarówno z zakresu kulturoznawstwa, jak i filmoznawstwa. Perspektywa, którą przyjmuję, wyłania się w momencie, gdy pamięć II wojny światowej i Holokaustu w coraz mniejszym stopniu należy do sfery pamięci indywidualnej.

Bibliografia

- Adorno Max, Horkheimer Theodor W. (1994), *Dialektyka oświecenia. Fragmenty filozoficzne*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa.
- Arendt Hannah (1993), *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, Warszawa.
- Assmann Aleida (2013), *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa.
- Barthes Roland (2000), *Mitologie*, tłum. A. Dziadek, Warszawa.
- Bauman Zygmunt (1995), *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna*, Warszawa.
- Bhabha Homi (2010), *Miejsca kultury*, tłum. T. Dobrogoszcz, Kraków.
- Bojarska Katarzyna, Solarska Maria (2014), Hasło: 'Przeciw-pamięć', [w:] Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa, s. 396–402.
- De Cillia Rudolf, Wodak, Ruth (2007), *Commemorating the Past: The Discursive Construction of Official Narratives about the 'Rebirth of the Second Austrian Republic'*, „Discourse & Communication”, nr 1(3), s. 316–341.
- Dziuban Zuzanna (2014), hasło: 'Pamiętanie', [w:] Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa, s. 351–555.
- Garczewska Anna, Garczewski Krzysztof (2015), *Polskie i niemieckie narracje historyczne w filmach na tle prawa i polityki*, Pułtusk.
- Halbwachs Maurice (2008), *Společne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa.
- Hirsch Marianne (2008), *The Generation of Postmemory*, „Poetics Today”, nr 29(1), s. 103–128.

kulturelles Gedächtnis (Heidelberg 2007) czy monografię Catrin Corell *Der Holocaust als Herausforderung für den Film. Formen des filmischen Umgangs mit der Shoah seit 1945. Eine Wirkungstypologie* (Bielefeld 2009). Są to tylko przykładowe tytuły z obszernej literatury o filmowych reprezentacjach Holokaustu. O Żydach w kinie weimarskim, a także antysemityzmie oraz filosemityzmie w filmie Republiki Weimarskiej i epoce wilhelmińskiej pisał np. Philipp Stiasny. Warto też wspomnieć o książce Siegberta Salomona Prawera, *Between Two Worlds: The Jewish Presence in German and Austrian Film, 1910–1933* (New York; Oxford, 2007), która proponuje – podobnie jak przygotowywana rozprawa doktorska – ujęcie komparatystyczne.

- Kandel Eric (2018), *Österreich: ein Land ohne Juden. Festrede von Nobelpreisträger Prof. Dr. Eric Kandel zur Eröffnung des Hauses der Geschichte Österreich am 10. November 2018*, <https://www.hdgoe.at/festrede-kandel> (dostęp: 14.04.2021).
- Kracauer Siegfried (2009), *Od Caligario do Hitlera*, tłum. E. Skrzywanowa, W. Wertenstein, Gdańsk.
- Napiórkowski Marcin (2014), hasło: 'Upamiętnianie', [w:] Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa, s. 509–513.
- Oudart Jean-Pierre (1992), *Suture*, tłum. A. Helman, [w:] Alicja Helman (red.), *Panorama współczesnej myśli filmowej*, Kraków, s. 19–32.
- Pekler Michael, Wachtel, René (2019), „Jüdischsein ist in Österreich immer noch keine Selbstverständlichkeit”: Christina Hainzl forscht über jüdisches Leben in Österreich, „Nu”, nr 77(3), s. 18–19.
- Said Edward W. (2002), *Orientalizm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań.
- Sartre Jean-Paul (1992), *Rozważania o kwestii żydowskiej*, tłum J. Lisowski, Łódź.
- Saryusz-Wolska Magdalena (2009), *Wprowadzenie*, [w:] Magdalena Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków, s. 7–38.
- Uhl Heidemarie (2001), *Das „erste Opfer”: der österreichische Opfermythos und seine Transformationen in der Zweiten Republik*, „Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft”, nr 30(1), s. 19–34.
- Welsch Wolfgang (2009), *Was ist eigentlich Transkulturalität?*, [w:] Lucynda Darowska, Claudia Machold (red.), *Hochschule als transkultureller Raum? Beiträge zu Kultur, Bildung und Differenz*, Bielefeld, s. 39–65.
- Wohl Haselberg Lea, von (2016), *Und nach dem Holocaust? Jüdische Spielfilmfiguren im (west-)deutschen Film und Fernsehen nach 1945*, Berlin.